Journal of Language Studies Vol. 4, No. 1, Autumn 2020, Pages (247-275)

ISSN: 2663-9033 (Online) | ISSN: 2616-6224 (Print)

Journal of Language Studies

Contents available at: http://jls.tu.edu.iq

Clitics in Kurdish Language

Prof. Dr. Shahab Taeb Taher

Raparin University,College of Education, Kurdish Department

E.mail: shahab@uor.edu.krd

Keywords:

Clitics
Suffix
Prefix
Morpheme
Derivational morpheme
Inflectional morpheme
Bound morpheme

Article history:

Received: 2-10-2020

Accepted: 1-11-2020

Available online

Abstract

This study is a linguistic attempt to specify the clitics of Kurdish language and to make a distinction between the clitics and suffixes, especially with the inflectional suffixes. It also revises the previous works tackling the clitics in one way or another. The issue of the study is that many linguists have handled clitics, their work is not satisfactory because they regard many other things as clitics. The method used here is analytical and descriptive because the works have been described and their shortcomings have been critically analyzed. The scope of the study shows that it is limited to the level of morphology and syntax and the examples have been taken from central Kurdish. The study is divided into two parts; the first part is an entry for the clitics incorporating the definition, types, explication of clitics, their difference with the suffixes and the parts of speech regarded as clitics. The second part is devoted to the evaluation and revision of the previous works.

* **Corresponding Author**: **Prof. Dr. Shahab Taeb Taher**
Affiliation: Raparin University,College of Education, Kurdish Department
E.mail: shahab@uor.edu.krd
Tel. +009647501556411

Journal of Language Studies Vol. 4, No. 1, Autumn 2020, Pages (247-275)

جارێکی تر نووسەك لە زمانی کوردیدا

پ.د. شەهاب تەیب

زانکۆی ڕاپەڕین/ کۆلێژی پەروەردە/ بەشی زمانی کوردی

shahab@uor.edu.krd

07501556411

الكلمات الدالة:-

نووسەك
پاشگ
پێشگر
مۆرفیم
مۆرفیمی وشەدارێژ
مۆرفیمی وشەگۆڕ
مۆرفیمی بەند

معلومات البحث

تاريخ البحث:

الاستلام: 2-10-2020

القبول:1-11-2020

التوفر على النت

نووســـەك یەکێکە لەو بابەتە گرنگانەی، کە لە زمانی کوردیدا، بۆ دیاریکردنی ڕوونکردنەوەی و دیاریکردنی ئەو کەرەســـانەی کە دەبنە نووســـەك، جۆرە تێکەڵییەك بـەخۆیـەوە دەبینێ، بـە تـایبـەتی لـەگـەڵ گیرەکـە ڕێزمانییەکاندا و چۆنێتی جیاکردنەوەیان لەگەڵ یەکتری، لەبەرئەوەشـــە لە نێو هەندێ لەزمانەوانان، یاخود لەوانەی بایەخ بە زمانی کوردی دەدەن، بیروڕای جیاواز لەبارەی ئەو بابەتەوە هەیە. بۆیە لەم توێژینەوەیەدا هـەوڵـدراوە، ئـەو لایـەنـە لێـڵ و نـاڕوونییـەی هـەیـە، دیاریبکرێت و پێداچوونەوەش بە زۆربەی ئەو کارانە بکرێت، کە لەو بوارەدا نووسراون.

نووســـەك وەنەبێ هەر لە زمانی کوردیدا بوونی هەبێت، بەڵکو لە زۆربەی زمانەکانی تریش بوونی هەیە، لەوانەش لە زمانی ئینگلیزی و فارسی و ...هتد، کە پێناســـە و زاراوە و تایبەتمەندی و ئەرك و جیاوازی و نرخ و پێگەی خۆی هەیە. ســـوود لە ڕێبازی وەســـفی شـــیکاری ڕەخنەیی بینراوە، لە بە جێگەیاندنی ئەم توێژینـەوەیـەدا. ڕەخنـە و شـــیـکـاریشـــمـان بۆ ئـەو کەموکوورِیانە کردووە، کە لەو نووسینانەدا بەدیکراون.

توێژینەوەکە لە سنووری هەردوو ئاستی وشەسازی و ڕســـتەســـازیدا کاریان لەســـەرکراوە و کەرەســـە و نموونەکانیش هەر بەم دیالێکتە لە ئاخاوتنی ڕۆژانەی خەڵك و سەرچاوە و کتێبەکانەوە وەرگیراون.

توێژینەوەکە دابەشکراوە بۆ سەر دوو بەش:

<u>بەشی یەکەم</u>: دەروازەیەك بۆچەند لایەنێکی نووسەك، کە تێیدا ئاماژە بەم ناونیشانە کراوە: (نووسەك لەڕووی زاراوەوە، پێناسـە و ڕوونکردنەوەی نووسەك، جۆرەکانی

	نووسـەك، جیاكردنەوەی نووسـەك لەگەڵ گیرەكدا، ئەو كەرەسانەی كە بە نووسەك دانراون لە زمانی كوردیدا). بەشـی دووەم: تەرخانكراوە بۆ هەڵسـەنگاندن و بەسەركردنەوەی كارەكانی پێشوو.

- پێشەكی:

تا ڕادەیەك، نووسـەك یەكێكە لەو بابەتانەی، كە تێكەڵییەكی لەگەڵ گیرەكەكاندا پێوەدیارە، بەتایبەتی لەگەڵ گیركە ڕێزمانییەكاندا، لەبەرئەوەشـە لە نێو هەندێ لەزمانەوانان یاخود لەوانەی بایەخ بە زمانی كوردی ئەدەن، بیرورای جیاواز لەبارەی ئەو بابەتەوە هەیە. لە ئەنجامی ئەوەشـدا ڕایەكی یەكگرتوو نییە لە دیاریكردنی كام كەرەسـە لە زمانی كوردیدا بە نووسـەك لە قەڵەم بدەن، لەبەرئەوەی هەر یەكە و بەپێی تێروانین و لیكدانەوەی خۆی و دوودڵی لە تێگەیشتنی بنەما و تایبەتییەكانی نووسـەك، وای لێكردووە بە هەڵە بڕیار لەو بارەیەوە بدات. هەروەها هۆكارێكی تر لەو هەڵە تێگەیشـتنە تا ڕادەیەك كاریگەریی زمانەكانی ترە لەسـەر بیركردنەوە و لێكدانەوەی هەندێ لە لێكۆلەران، وەك كاریگەریی زمانی فارسی و ئینگلیزی و...هتد.

نووسـەك وەنەبێ هەر لە زمانی كوردیدا بوونی هەبێت، بەڵكو لە زۆربەی زمانەكانی تریش بوونی هەیە، لەوانەش لە زمانی ئینگلیزی و فارسی و ...هتد، كە پێناسە و زاراوە و و تایبەتمەندی و ئەرك و جیاوازی و نرخ و پێگەی خۆی هەیە.

- گرنگیی توێژینەوەكە:

گرنگیی ئەم توێژینەوەیە لەوەدایە، كە هەوڵێكی تری زانسـتییە بۆ دیاریكردنی نووسـەكەكانی زمانی كوردی و چۆنێتی جیاكردنەوەیان لەگەڵ گیرەكەكاندا، بە تایبەتی لەگەڵ گیرەكە ڕێزمانییەكان. هەروەها پێداچوونەوەش بە زۆربەی ئەو سـەرچاوانە كراوە، كە ڕاسـتەوخۆ و ناڕاستەوخۆ باسیان لە نووسەك كردبێت.

- گیروگرفتی توێژینەوكە:

گیروگرفتی توێژینەوهكە لەوەدا خۆی ئەبینێتەوە، كە كەسـانێكی زۆر هەن باسـی نووسـەكیان كردووە، بەڵام نەكرا زۆربەی ئەو نووسـراوانە

بەردەست بکەون، بۆیە تەنها ئەو سەرچاوانە باسکراون، کە لەم توێژینەوەدا ناویان هاتووە.

- ڕێبازی توێژینەوەکە:

ڕێبازی وەسفی شیکاریی ڕەخنەیی لەم توێژینەوەیەدا بەکارهاتووە، جگە لەوەی باسی ئەو بابەتانە کراوە، کە دەربارەی نووسەکە، لەهەمان کاتیشدا ڕەخنە و شیکاریشمان بۆ ئەو کەموکوورییانە کردووە، کە لەو نووسینانەدا بەدی کراون.

- سنووری توێژینەوەکە:

سنووری توێژینەوەکە زیاتر لە چوارچێوەی دیالێکتی کرمانجیی ناوەڕاستدا وەرگیراوە و قسەی لەسەر کراوە، و لە سنووری هەردوو ئاستی وشەسازی و ڕستەسازیدا کاریان لەسەرکراوە و کەرەسە و نموونەکانیش هەر بەم دیالێکتە لە ئاخاوتنی ڕۆژانەی خەڵك و سەرچاوە و کتێبەکانەوە وەرگیراون.

هۆی هەڵبژاردنی توێژینەوەکە:

هۆکاری هەڵبژاردنی ئەوەیە، کە سنووری جیاکردنەوەی نووسەك و گیرەکەکان بە تایبەتی گیرەکی ڕێزمانی بەهۆی ڕاوبۆچوونی جیاوازەوە تێکەڵییەکی زۆری پێوەداربووە، هەروەها دیاریکردنی ئەو کەرەسانەی کە بە نووسەك دائەنرێن ڕای جیاوازیان لەسەربووە، بۆیە ئەم توێژینەوەیە هەوڵێکی ترە لە پێناو ڕەواندنەوەی ئەو دوو هۆکارەی کە لە سەرەوە باسکران.

- ناوەرۆکی توێژینەوەکە:

بەپێی گرنگی توێژینەوەکە دابەشکراوە بۆ سەر دوو بەش:

<u>بەشی یەکەم:</u>

دەروازەیەك بۆچەند لایەنێکی نووسەك، کە تێیدا ئاماژە بەم ناونیشانە کراوە: (نووسەك لەڕووی زاراوەوە، پێناسە و ڕوونکردنەوەی نووسەك، جۆرەکانی نووسەك، جیاکردنەوەی نووسەك لە گەڵ گیرەکدا، ئەو کەرەسانەی کە بە نووسەك دانراون لە زمانی کوردیدا).

<u>بەشی دووەم:</u>

تەرخانکراوە بۆ هەلسەنگاندن و بەسەرکردنەوەی کارەکانی پێشوو. لێرەدا جێی خۆیەتی ئەوە بوترێت، کە ئەم بەشە ئەبوایە لەجێی بەشی یەکەمبا ، بەڵام وا بەباش زانرا بهێنرێتە بەشی دووەم، لەبەرئەوەی هەر کەسێك ئەم تویژینەوەیە بخوێنیتەوە، خۆ ئەبێ سەرەتا زانیارییەك لەبارەی نووسەك و جۆر و تایبەتی و جیاکردنەوەی لەگەڵ گیرەکەکاندا بزانێت، پاش ئەوە ئەتوانیت سوود لە بەشی دووەم ببینێ کە بۆ هەلسەنگاندنی کارەکانی پێشوو تەرخانکراوە. چونکە ناکرێت لەو هەڵسەنگاندنە تێبگا بێ ئەوەی، کە نەزانێ نووسەك چییە و تایبەتمەندیی و جۆر و پێناسە و ڕوونکردنەوەی لایەنەکانی چین.

بەشی یەکەم: دەروازەیەك بۆ چەند لایەنێکی نووسەك:

- نووسەك لە ڕووی زاراوەوە:

نووسەك زاراوەیەکی داڕێژراوە و لە چاوگی (نووسان) کە ڕەگەکەی (نووسێ)یە وەرگیراوە و پاشگری (ەك)ی پێوەلکاوە و بۆتە (نووسەك). لە هەندێ شوێنی کوردستان (نووسەکە)شی پێ ئەوترێت. نووسەك یان نووسەکە ئەو دڕکە بچووکەیە، کە بەهەموو شتێکەوە ئەنووسێ توانای پێوەلکانی هەبێت، **نووسەك ڕووەکێکە دڕکاویە لە دەشت و دەر لە کەناری ڕێگا دەڕوێت، ڕووەکێکی خۆراکییە پێش ئەوەی گوڵ بکات سەر چڵەکانی لێدەکرێنەوە و لەناو ئاو دەیکوڵێنن و دەکرێت بە چێشت. ئەگەر گەڵاکانی ئەم ڕووەکە بجاورێن بە کاڵی و**

لینجاوەکەی بخرێتە سەر برین خوێنی برینەکە دەبەستێت. ڕەگی ئەم ڕووەکە بۆ درووستکردنی ڕەنگی سوور بۆ ڕەنگکردنی کوتاڵ بەکاردێت. تۆوی ئەم ڕووەکە پاش وشکبوونی و وەك قاوە ببرژێت و قاوەی لێدرووست دەکرێ.(بڕوانە: فەرهەنگی ئەناهیتا:2013: 221).

زمانەوانی بواری ڕێزمانی کوردی وەك زاراوەیەك بۆ بواری مۆرفۆلۆجی سوودیان لەو زاراوەیە وەرگرتووە و لەو بوارەدا وەك زاراوەیەکی زانستی بەکاریانهێناوە. هەروەها (نوورسەك، نووسەنەك، زمانخوونك، زمانخیینك، زڤرك، زەلقۆق)یشی پێ ئەوترێت.(**هەمان سەرچاوە:221).**

ئەم زاراوەیەش لە زمانی کوردیدا بەرانبەر (clitics)ی زمانی ئینگلیزی و (واژە بستهای)ی زمانی فارسی دەوەستێت. زاراوەی نووسەك یان کلیتیك لە وشەیەکی گریکی وەرگیراوە بە واتای (leaning) واتە (لاربوونەوە، لادان، پاڵدان، ئاراستە) دێت.(**د.حاتم ولیا محمد:2019: 124)،**
(crystal,2003:76).بۆ نموونە شێوە کورتکراوەکانی کاری بوونن، وەك:
He is …..He's

I am……I'

لە زمانی عەرەبیشدا بەرانبەر بە نووسەك (كلمة مقیدة) دانراوە.**(د.محمد علی الخولی: 1991: 43).**

- نووسەك: (پێناسەوە و ڕوونکردنەوە):

لەبەرئەوەی لە دیاریکردنیدا ڕاوبۆچوونی جیاواز هەبوو، کە پاشتر باسی ئەکەین،- ئەمە بووە هۆی ئەوەی پێناسەی جۆراوجۆریشی بۆ بکرێ، ئەکرێت هەندێ لەو پێناسانەی بە گرنگی ئەزانین لێرەدا باسی لێوەبکەین.

نووسەك ((وشەیەکی بەندە، خانەیەك لە ڕستەیەکدا داگیردەکات، بەڵام بەندە بە وشەیەکی ترەوە، وەك: is لە He's))،**(د.محمد علی الخولی:1991: 43).** بۆنموونە کە دەڵێین (شەش کۆترم کڕی) لەم ڕستەیەدا نووسەکی (م) بەندە بە وشەی (کۆتر)ەوە. یاخود چەشنێکە لە مۆرفیمی بەند، کە ((بەپێی چەند سیمایەکی تایبەتییان و جیاواز لە گیرەکەکان، ناونراون، نووسەك. هەرچەندە لە هەندێ ڕووەوە تەواو لێك دەچن و خاڵی هاوبەشیان هەیە)).**(د.شێروان حوسێن خۆشناو:2016: 102).** ئەو خاڵی هاوبەشییەی لەم پێناسەیەدا خراوەتەڕوو، هۆیەکەی ئەوەیە کە لەسەرەوە ئاماژەمان پێدا، ئەگینا مۆرفۆلۆجی وەك زانستێك، کە لە کۆمەڵە بنەما و یاسا وڕێسایەك پێکهاتووە، جێی ئەوەی تیانابێتەوە لێکدانەوەی جیاواز بۆ بابەتێك لە بابەتەکانی بکرێ، هەر یەکە و بە شتێکی جیاوازی تێ بگا، بۆ نموونە ناکرێت هەندێ جێناوە لکاوەکان بە نووسەك دابنێ و هەندێ تریش

پێچەوانەی ئەوانی تری دابنێن، لەبەرئەوەی بنەما و مەرجی تایبەت هەیە، کە لەڕێیەوە بڕیار لەسەر کام شت بدەین و بە نووسەکی بژمێرین.

نووســـەك زاراوەیەکە لە ڕێزماندا بەکاردێت بۆ ئاماژەکردن بە فۆرمێك کە لە وشـــە دەچێت، بەڵام ناتوانرێت وەك یەکەیەکی ســـەربەخۆ و بە تەنها بکاربهێنرێت، لەبەرئەوەی لە ڕووی ڕۆنانەوە بەندە بە یەکێك لە وشـــە دراوســـێکانییەوە.**(د.حاتم ولیا محمد:2019: 123-124).** لێرەدا ئاماژە بۆ ئەوە کراوە، کە وەك وشەیەکی سینتاکسی لە ڕستەدا مامەڵەی لەگەڵ دەکرێ و کە تا ڕادەیەکی زۆریش بە کورتکراوەی وشەیەك دائەنرێت.

کەوابوو بە((پێوەری ڕســـتەســـازی، تایبەتمەندیی وشـــەی هەیە، واتە وشـەیەکی نەحوی و ڕسـتەسـازییانەیە، بەڵام بەپێوەری واچناسـی وشـە نییە، چونکە بیچمێکی ناســـەربەخۆیە و لەگەڵ ئەو وشـــەیەی کە پێوەدەلکێت، وشـــەیەکی واچی پێکدەهێنن)).**(ســـەعید کەرەمی:1396: 66).** ئەو وشـــەیەی کە میوانداری نووســـەك دەکات و نووســـەك لە پاڵیدا دەحەوێتەوە دەڵێن میواندار، لەبەرئەوەی بە شێوەی کاتی پێوەدەنووسێت و خێرا جێدەگۆڕێت.

هەندێ لە نووســـەران بە مۆرفیمی بەندی ڕێزمانی دائەنێن، ئەوەیە کە(...لە وشـــە ئەچێت بەڵام بەپێی ئەو تایبتییەی کە هەیەتی بەتەنیا لە گوتندا بەکارنایەت، لەبەرئەوەی پێکهاتەیەکی ناســـەربەخۆی هەیە، لەگەڵ وشە پێکەوە دێن و پێکهاتەیەك دروست ئەکەن و کۆتایی بەپێکهاتنی وشە دەهێنێت.**(بڕوانە: crystal,1992:67).**

جۆرەکانی نووسەك:

نووسەکان دەکرێت بکرێن بەچەند جۆرێکەوە:

1-نووسەکی سەربەخۆ(پرۆکلیتیك):

ئەم نووســەکانە واتە (پێش بەســت- pro-clitic) پشــت بە وشــەکانی دوای خۆیانەوە دەبەستن.**(عمر محمود کەریم:2004: 66).**

بەســـەرەتای وشـــەی خانەخوێوە دەلکێنرێت. وەك ئامرازی کورتکراوەی ناســـراوی تاك لە فەڕەنســـیدا (I).**(د.حاتم ولیا محمد:2019: 124).** ئەمە لە کوردیدا تا ڕادەیەك ناگونجێ، چونکە لەسەرتاوە نووسەك ناکرێت بە وشەوە بلکێت، تەنیا لە هەندێ باردا ئەکرێت لە کاتی نەرێکردنی کاردا پاش نیشانەی نەرێکە بێت و لەپێشی وشەکەوەبێت، بۆ نموونە:

نەمخوارد، نەهاتم . دەمکڕی . نایەم ...هتد. لێرەشدا ئەگەر نیشـــانەی نەرێکردنەکە نەبێت ناتوانێت لەپێش یان لەســەرەتای وشــەکە یان قەد یان ڕەگەکەوە دەربکەوێ.

2- نیمچە نووسەك(ئینكلیتیك):

ئەم نووسـەکانە، واتە (پاش بەسـت – En clitic or post clitic) پشـت بە و شـەکانی پێش خۆیان دەبە ستن و دەکەونە دوای ڕەگەوە، ڕاناوە لکاوەکان د یارترین جۆری نووســـە کە کانن، (... بە پۆلی نووســـەك ناوبراون لە پاڵ ڕێکخســتنی کەرەســە دەرپراوەکاندا ڕۆڵی بکەر و خاوەنێتی و دەرخەری و کەســی قســەکەر و گوێگر و باســکراو تاك و کۆ دەبینن).**(ئەبوبکر عمر قادر:2003: 23).**

بە دواوەی وشـەی خانەخوێوە دەلکێنرێت، وەکو هەندێ جێناو و وشـەی زیادە بۆ کۆتایی شــێوەی کار، وەك (s)ی خاوەندارێتی لە زمانی ئینگلیزیدا. بۆ نموونە **(Marys car).(د.حاتم ولیا محمد:2019: 124).** ئەو جۆرە نووســـەکە ئەکرێت (شێوەنووسـەك)یشـی پێ بوترێت، وەك نیشـانەی ناسیاوی (ەکە)، لەبەرئەوەی ((لەزمانی کوردی و فارســیدا، ئەوانەی بە گیرەکی ڕێزمانی دانراون، هە ندێکیان، توا نای گۆڕینی بنکە کانیان هە یە، وەکو مۆرفیمی (ە کە) لە ز مانی کورد یدا، لە هە ندێ باردا، بنکە کەی بەجێ دەهێڵێت و دەچێتە ســەر وشــەیەکی تر، ئەمەش تەنیا لە چوارچێوەی ئەو فرێزانەدا ڕێگەی پێدراوە، کە دیارخەرە کەی ئاوەڵناوێکی چۆنێتی بێت)).**(د.شــێروان حوسێن خۆشناو:2016: 104-105).** وەکو:

وانە<u>کە</u>م نووسـی (لەسـەر بنکە دانراوە)

وانە بەسوودەکەم نووسـی (دەجووڵێت)

3- نووسەکی سادە (simple cliticization) و ئاڵۆز(complex cliticization):

لە فارسیدا (واژەبە ست سادە)ەو لە ئینگلیزیش (simple clitic)ی پێ ئەڵێن .

نووسـەکی سـادە (بۆ هەمان پۆلەوشــە دەگەڕێتەوە وەك هەندێ وشــەی سـەربەخۆی زمان، واتە هەمان شێوەی وشە تەواوەکانی خۆیان هەیە و کە دەتوانرێت لە شوێنێکی سینتاکتیکیدا شوێنی بگیرێتەوە)، وەك :

The haven eaten they've eaten

کەواتە (ve) بە نووســـەکی ســـادە دادەنرێ، چونکە هەمان ئەرك و شـــوێنی ســـینتاکســـییان هەیە لەگەڵ شـــێوە تەواوەکانیاندا.**(د.حاتەم ولیا محمد:2019: 125)**. ئەگەر وشـــەی تەواو لە شـــوێنی دابنیشـــێت ئەوە پێی ئەڵێن نووســەکی ســادە.**(ســەعید کەرەمی: 1396: 68)**، چونکە ســادەکراو و ســـووکەلەکراوی وشـــە تەواوەکەیە، وەك پێشـــبەندی (ە) کە جێی پێشـــبەندەکانی تر ئەگرێتەوە. وەك: (هات بۆ کەرکوك) (هاتە کەرکوك) ، (دەبم بە مامۆستا) (دەبمە مامۆستا) (ئاگرت لە من بەردا) (ئاگرت بەردایە من).جیاوازی لە نێوان نووســەکی ســادە و وشــەدا ئەوەیە، کە نووســەکی ســـادە لە ڕووی فۆنۆلۆجییەوە دەبێ بە خانەخوێیەکەیەوە بلکێنرێت، چونکە کەموکووری هێزیان هەیە و بەمشێوەیەش ناتوانن بەتەنها بەکاربهێنرێن.

نووســەکی ســادە واتە ئەو گرێ ناوییەی نووســەك وەردەگرێ پەیوەندی بە تێنســـی کارەکەوە نییە، بەڵام لە نووســـەکی ئاڵۆزدا ئەو گرێ ناوییەی نووســەك وەردەگرێ پەیوەندی بە تێنســی کارکەوە هەیە.**(Amin: 2011: 73-74)**. بۆ نموونە:

-- بۆ تۆ دەسووتێـــ**م** (نووسەکی سادە).

- -دە**م**ناردی**ن** (نووسەکی ئاڵۆز).

4- نووسەکی تایبەت:

ئەو نووســـەکانە شـــێوەی کورتکراوەی وشـــەی تەواونین، بەڵکو ئەوانە تەنها چەند شـــێوەیەکن، کە تەنها وەك مۆرفیمی بەندی لکێنراو بە خانەخوێیەکانیانەوە دەلکێنرێن لە چەند ســـیاقێکی ســـینتاکســـیی دیاریکراودا.**(د. حاتم ولیا محمد:2019: 126)**. هەروەها ئەگەریێت و بەهیچ کلۆجێك دروست نەبێت وشە تەواوەکە لە شوێنی نووسەکەکەدا دابنیشت ئەوە نووسەکی تایبەتی پێ ئەڵێن ، لەبەرئەوەی لە وشەبوون شۆراتەوە و ڕەفتار و شـــوێنی تایبەتی بۆخۆی دۆزیوەتەوە.**(ســەعید کەرەمی: 1396: 68)**. وەك نیشـــانەی نەناســـیاوی لە (کوڕێك = یەك کوڕ)... بەهۆی ئەوەی بۆتە نووسەك سەرەتای وشەی بەجێهێشتووە و بە کۆتایی وشەوە نووساوە، یان لە ئینگلیزیدا (s)ی خاوەندارێتی باشـــترین نموونەیە کە هەرگیز بەتەنها نابینرێت و هەمیشە لەگەڵ وشە خانەخۆییەکەدا بێت.

لەبەرئەوەی نووســـەکەکان بە زۆری خاوەن دوو فۆرم، یان زیاترن، فۆرمە کورتکراوەکەی پێی ئەوترێت (نووســەکی تایبەتی). بۆ نموونە لە ڕســتەی : (من دەڕۆم بۆ زانکۆ). جێناوی کەسی (من) فۆرمە پڕەکەیە و جێناوی لکاوی (م) فۆرمە کورتکراوەکەیە، کە پێی ئەوترێت (نووســـەکی تایبەتی).**(بڕوانە: د.محەمەد مەعروف فەتاح و د.سەباح ڕەشید قادر:2006: 32)**.

جیاکردنەوەی گیرەك لە نووسەك:

پێش ئەوەی باسی بنەما و تایبەتمەندییەکانی جیاکردنەوەی گیرەك و نووسەك بکەین، ئەکرێت باسی هەندێ لایەنی گیرەك بکەین و پوختەیەکی لەبارەیەوە بڵێین، بۆ زیاتر بەرچاوڕوونی و وەرگرتنی زانیاری لەبارەی گیرەکەوە، تا ببێتە دەسکەلایێك بۆ تێگەیشتنی هەردوو چەمکی گیرەك و نووسەك.

گیرەك(ئافێکس) وەکو زاراوە، وشەیەکی یاخود زاراوەیەکی داڕێژراوە، لە ڕەگی چاوگی (گیران) کە (گیرێ)یە و پاشگری (ەك) پێکهاتووە و پێکەوە وشەی (گیرەك)یان پێکهێناوە.

گیرەك بەهەر سێ زاراوەی (پێشگر) و (پاشگر) و (نیشانە) ئەوترێت گیرەك.**(ڕوانە: د.ئەورەحمانی حاجی مارف:2004: 330)**،کە لە وشەی (Affixus)ی لاتینییەوە وەرگیراوە و بە واتای (گیر، چەسپاو، لکاو، نووساو...)دێت، بێجگە لەو زاراوانەی سەرەوە ئەکرێت ناوبەند و ناوگریش هەر بە گیرەك لەقەڵەم بدرێت، لەبەرئەوەی لە مۆرفۆلۆژیدا دوو جۆر گیرەکمان هەیە کە ئەوانەن واتای فەرهەنگی ئەبەخشن و وشەی نوێ دروست ئەکەن، کاتێ لەگەڵ وشەیەك یان قەد یان ڕەگێکدا بێن. بێگومان پێشگر و پاشگر و ناوبەند و ناوگریش ئەو ئەرکەیان پێ سپێردراوە.

جۆری دووەمی گیرەکەکان نیشانەکانن لە زمانی کوردیدا، کە پێیان ئەوترێت گیرەکی ڕێزمانی، کە ئەرکی سینتاکسی بەجێ ئەگەیێنن و ڕۆڵی وشەداڕشتن نابینن، نیشانەکانیش مۆرفیمە بەندە ڕێزمانییەکان ئەگرێتەوە. بۆیە ئەوەی لێرەدا گرنگە بۆ جیاکردنەوەی نووسەك لەگەڵ گیرەکە ڕێزمانییەکاندا گیرەکی ڕێزمانییە، لەبەرئەوەی جۆرە نزیکییەکی لەگەڵ نووسەکەکاندا هەیە، و هەندێ جار سنووری نێوانیان تێکەڵ ئەبێ و هەندێ لە زمانەوان و ئەوانەی لەو بوارە کاردەکەن، تێکەڵییەك بەکارەکانیانەوە دیارئەبێ و لە جیاکردنەوەیاندا بەهەڵەچوون ڕووئەدات.

لە مۆرفۆلۆجیدا زۆر گرنگە گیرەك و نووسەك بەپێی بنەما و تایبەتمەندییەکانی نێوانیان لێکجیابکرێنەوە، سەرەڕای ئەوەی (...هەندێ جار جۆرە تێکەڵییەك دەنوێنێ، کە ئەمەش بەپێی هەندێ لە مۆرفەکانی مۆرفیم و جۆری زمانەکانە لە نیشاندانیان).**(بازیان یونس محێدین:2013: 49)** سنووری نێوانیان هەندێ جار تێکەڵ بەیەکتر ئەبێت، چونکە ((جیاکردنەوەی نووسەك لە گیرەك و لە پرتك و لە وشەی سەربەخۆ لە کوردیدا....زۆر لەو گیروگرفتانە چارەکات کە دێنە ڕێگەی جیاکردنەوەی مۆرفیمی وشەداڕێژ و

ڕێزمانی)).**(د.محەمەد مەعروف فەتاح و د.سەباح ڕەشید قادر:2006: 32).**
ئەکرێت بە پوختی ئەم خاڵانە وەك جیاوازییەك لە نێوان گیرەك و نووسەك دیاریبکرێت:

1- بە وشەوە نالکێ، بەڵکو بە گرێیەوە.**(د.محەمەد مەعروف فەتاح و د. سەباح ڕەشید قادر: 2006: 32).** نووسەك مەودایەکی تەسکی هەڵبژاردنی هەیە سەبارەت بە خانەخوێیەکانییەوە.**(د.حاتم ولیا محمد:2019: 127)**، وەك نووسەکی جێناو لە کوردیدا، کە دەتوانێت بە زۆربەی وشەکانەوە بلکێت، وەك:

کۆترەکەم کڕی... بە ناوەوە لکاوە

خوێندکارە زیرەکەکەم لە ماستەر وەرگیرا.............................. بە ئاوەڵناوەوە لکاوە

دەشۆم.. بە کردارەوە لکاوە.

کەم بینی.. بە ڕادەوە لکاوە

دەمنارد.. بە ئسپێکتەوە لکاوە

مردنم لە چاوی خۆم بینی.. بە چاوگەوە لکاوە

2- نووسەك بە زۆری خاوەنی دوو مۆرفە، یان لە دوو شێوە یان زیاتردا دەبینرێ، فۆرمێکی پڕ و فۆرمێکی کورتکراوە.**(سەرچاوەی پێشوو: 2006: 33)**، لە کوردیدا هەندێ لە کلیتیکەکان بەپێچەوانەی گیرەکەکانەوە فۆرمی تەواوی جۆراوجۆریان هەیە بە هەمان شێوەکانی خۆیان.**(سەرچاوەی پێشوو: 2019: 128).** واتە فۆرمێکی پڕ و فۆرمێکی کورت، وەك: (من ....م

تۆ ....ت/یت

ئەو ....ێت/ات

ئێمە.........مان/ ین

ئێوه.........تان/ ن

ئەوان ..... یان/ ن) ...تد.

3- بە پێچەوانەی گیرەکی ڕێزمانییەوە، نووســـەك دەتوانێ بە بنکەیەکەوە بنووسێت کە نووسەکێکی تری تێدابێت**(د.محەمەد مەعروف فەتاح و د. سەباح ڕەشید قادر:2006: 33)**، واتە چەند نووسەکێك دەتوانن بەسەریەکەوە بێن لە ڕستەدا فۆرمی کۆمەڵێك یان هێشویەکدا دەربکەون و ببەسترێن بە ڕەگی کارەوە،**(یارا قادر: 2013: 58-59)**. واتە کلیتیکەکان دەتوانن بەو وشانەوە بلکێن کە پێشـــــتر گیرەکێك یان کلیتیکێکی تریان پێوە لکابێت، بەڵام گیرەکەکان ناتوانن.**(د.حاتم ولیا:2019: 129)**. وەك:

- تۆ خوێندکارەکانت بینی

- تۆ خوێندکارێکت سزا دا).

4- گیرەکەکان ناوێزەیەکی مۆرفۆلۆجیی زۆرزیاتر لە وشــــە بە کلیتیکراوەکان نیشـــاندەدەن.**(هەمان ســەرچاوە:129)**، لەو کەرەســـانەی کە بە نووســەك دا ئەنرێن ناوێزەیی تێدا ناکەوێ، بەڵکو ناوێزەیی زیاتر لە گیرکەکاندا دەبینرێ.بۆ نموونە هەندێ گیرەك بە تایبەتی (...پاشــگرە داڕشــتنەکان بە پێچەوانەوە ناوێزە دروســــت دەکات، بۆ نموونە دەتوانین بڵێین: (دارەوان)، بەڵام ناتوانین بڵێین (دارەمەند)، یاخود پاشگری (یار) دەچێتە سەر هەریەك لە (کڕی) و (ئەندازە) و(فرۆش) بەڵام ناچێتە ســــەر (نووس).**(پڕوانە: بازیان یونس محێدین:2013: 52-53)**. ئەمەش ئەوە ئەگەیێنێ کە گیرەکەکان بەتایبەتی فەرهەنگییەکان ناوێزەیی تێئەکەوێت، بەڵام نووســــەکەکان بوونیان لەڕســـتەیەکدا پێویســـتە و واتا یان ئەرکیان ناگۆردرێ، بۆ نموونە لە ڕستەیەکی وەکو: ماڵەکەمان ڕووخا

نووسەکی (مان) تەنیا دەربڕین لە کەسی یەکەمی کۆ ئەکات

5- وشـــە گیرەکدارەکان ناوێزەیی واتاییان زۆر زیاترە لە گرووپی کلیتیکەکان. واتە ئەو بەشـــــداریە واتایەی کە بەهۆی گروپی کلیتیکەکانەوە لە ڕستەیەکدا دروست دەبێت هەمان ئەو هاوبەشییەیە کە وشەیەکی تەواو دەیکات.**(هەمان ســـەرچاوە:129)**. یان ئەکرێت بوترێت کە کلیتیکی (م) کە جێناوی لکاوە و دەربڕین لە کەســـی یەکەمی تاك ئەکات هەمان ئەو مۆرفیمی (من)یە کە وەك جێناوی کەسی یەکەمی تاك بەکاردێت.

بە پێچەوانەی گیرەکەکانەوە کە مەرج نییە هەموو کات ئاماژە بۆ یەك چەمك بکەن، بۆ نموونە نیشـــانەی (ان)ی کۆ مەرج نیە هەموو کات دەلالەت لە

کۆی شتەکان یان وشەکان بکات، بەڵکو هەندێ جار ئەبێتە هۆی دەربڕینی کات، وەك (جاران، ساڵان ...هتد).

6- نووسـەك بە شـێوەیەکی گشـتی جۆرە سـەربەسـتییەکیان هەیە لە مامەڵەکردنیان لەگەڵ گرێ و بەشـەکانی ڕسـتەدا، لە کاتێکدا ئەم جۆرە سەربەستییە لە گیرەکەکاندا بەدیناکرێ.**(Fattah:1997: 87)**.

ئەو کەرەسانەی بە نووسەك دانراوان لە زمانی کوردیدا:

تا ئێسـتا ڕایەکی یەکگرتوو نییە، لە دیاریکردنی ئەو کەرەسـە یان بابەتانەی، کە ڕۆڵی نووسەك ئەبینن، هۆیەکەشی ڕادەی تێنەگەیشتنە لە چەمکی نووسەك و تێکەڵکردنی ئەو چەمکە لەگەڵ گیرەکەکاندا، بەتایبەتی لەگەڵ گیرەکی ڕێزمانیدا، هەروەها پۆلێنکردنی مۆرفیمەکانی زمانی کوردی بەپێی تیۆری مۆرفیمەکان تا ڕادەیەك جۆرە دوودڵییەکی لای هەندێ دروسـتکردووە، کە نەتوانن بە شـێوەیەکی ڕەهایی بڕیار لەسـەر ئەو مۆرفیمانە بدەن، کە واتا یان ئەرکی نووسـەك ئەگەیێنن. هەروەها بوونی پێنا سە جۆربەجۆرەکانیش هۆکارێکی ترن، هەیە بە وشەی دانانێ و هەیە بە جۆرێك لە وشـەی سـینتاکسـی، یان گیرەکی مۆرفۆلۆجی دائەنێ، هەندێکیش بە وشـەی بەندی داناوە و بڕوای بەوە نییە، کە شـتێك هەبێت پێی بوترێت وشـەی بەند، لەڕوانگەی ئەوەی وشـە ئەبێ سـەربەخۆ و واتاداربێ، بەڵام ئەوەیان لە یادچووە، کە وشـە مەرج نییە هەر واتاداربێ، بەڵکو بێجگە لە واتا ئەکرێت ئەرکی هەبێت، ئەکرێ ئەمانەی خوارەوە بە نووسەك دابنرێت:

- **<u>ڕاناوە لکاوەکان</u>** (زۆربەی ئەو نووسـەرانەی کە ناوی سـەرچاوەکانیان لەم توێژینەوەیەدا هاتووە، ڕاناوەکانیان بە نووسەك لە قەڵەم داون).

- **<u>نیشانەی ناسیاوی</u>** (هەندێ بە نووسەکی داناوە و هەندێکی تریش بە نووسـەکی دانانێت، کە لە جێیەکی تری ئەم توێژینەوەیە و لە تەوەرەی هەڵسەنگاندنەکانی کارەکانی پێشوو باسی لێوەکراوە).

<u>نیشـانەی نەناسـیاوی</u> (هیچ کەسـێك بە نووسـەکی دانەناوە، تەنها د.ڕەفیق شـوانی نەبێت کە لە کتێبی / وشـەسـازی زمانی کوردی بە نووسەکی لە قەڵەم داوە) لە هەڵسەنگاندنی کارەکانی پێشوودا ئاماژەمان پێکردووە، خۆمیش بەهەمان شـت لەگەڵ ئەوەم کە نیشـانەی نەناسـیاوی بەپێی مەرج و تایبەتمەندییەکانی نووسـەك ئەکرێت بە نووسـەك لە قەڵەم بدرێت، لە بەر ئەوەی توانای جووڵەی هەیە، کە ئەمەش یەکێکە لە

تایبەتمەندییەکانی نووســـەك، هەروەها وشـــەکە لەپاش خۆیەوە دادەخات بەڕووی گیرەکە ڕێزمانییەکان.

- **(ان)ی** کۆش هـەنـدێ بـە نووســـــەکی دانـاوە و هـەنـدێکی تریش بەنووســـەکی دانەناوە، کە لەگەڵ نیشـــانەی ناســـیاوی (ەکە)دا بێت بەنووسەك ئەژمێردرێت، چونکە توانای جووڵەی ئەبێت.

-**پاشـــبەندی(ەوە)**ش هەندێکی بە نووســـەکی دائەنێ بەپێی ئەوەی بەزیاتر لە کەرەسـەیەکەوە ئەنووسـێ و هەندێکیش بە نووسـەکی دانانێ. پاشـــبەندی (ەوە) بەپێی فرەئەرکییەکەیەوە و هاتنی لەگەڵ کەرەســـەی جیاوازدا ئەکرێت بە نووسەك دابنرێت، چونکە توانای پێوەنووسانی بە گەلێك شوێن و ژینگەی سینتاکسییەوە هەیە.

ئەو کەرەســـانە و هەندێکی تریش لە تەوەرەی هەڵســـەنگاندنی کارەکانی پێشـــوو باســـی لێوەئەکەین و نووســـەکی و نەنووســـەکیی ڕوون ئەکەینەوە و بڕیاری خۆمانی لە بارەیەوە ئەدەین، بەپێی مەرج و بنەما و تایبەتمەندییەکانی نووســـەك و جیاکردنەوەیان لەگەڵ گیرەکەکاندا. ئەوەی جێی داخە هەندێ لەوانەی باســـیان لە نووســـەك کردووە، بەهەڵە هەندێ مۆرفیمی بەندی ڕێزمانیان بە نووســـەك لەقەڵەم داوە، یان لەبەرئەوەی نەیانزانیوە کە بەزۆریی نابێ دوو مۆرفیمی ڕێزمانی لە کۆتایی وشـــەدا بە دوای یەکدا بێت، بۆیە زۆرجار ئەوە بۆتە هۆی تێکەڵکردنی هەردوو چەمکی نووسەك و گیرەك لەگەڵ یەکتریدا.

بەشی دووەم: هەڵسەنگاندن و بەسەرکردنەوەی کارەکانی پێشوو:

لێرەدا گرنگـە گـەشـــتێـك بـەنێو ئـەو کـارانـەدا بکرێـت، کـە لـەبـارەی نووســـەکەوە ئەنجام دراون. بەپێی پێویســـت و پاش گەڕان ئەوەندەی کرا، ئەو ســـەرچاوانە کۆکرانەوە کە بە ڕاســـتەوخۆ یان ناڕاســـتەوخۆ باســـیان لە نووســـەك کردووە. بۆیە لەبەر پێویســـتی توێژینەوەکە و ســـوود گەیاندن بەوانەی ئەم توێژینەوەیە ئەخوێننەوە، ئاگایان لەو کارانە هەبێت و ڕاوبۆچوونی خۆیان لەبارەوە بڵێن. لێرەشـدا هەر کارێك یا بابەتێك باســی لە نووســـەك کردبێت و بێجگە لەوەی باســـی خاڵە گرنگەکانی ئەکەین، لە هەمان کاتیشـــدا هەڵســـەنگاندنی زانســـتی بۆ ئەکەین و ڕاوبۆچوونی خۆمانی لەبارەوە دەخەینەڕوو، هەرکارێکیش کەموکووری لێ بەدینەکرێت تەنها ئاماژەیەکی خێرا بە گرنگترین خاڵەکانی ئەکەین.

هەندێ لەوانەی بایەخیان بە زمانی کوردی داوە، یان دابوو، بەهیچ شێوەیەك لە کاروانی زانستی خۆیان و لە دووتوێی کارە زمانەوانییەکانیان بەهیچ شێوەیەك باسیان لە کەرەسەیەکی گرنگیی وەك (نووسەك) نەکردوون، تەنانەت هەندێ لەو زمانەوانە پسپۆڕێتیان لەو بوارەشدابووە، یان نزیك بووە لەو بوارەدا. لێرەدا ناکرێت ناوی سەرجەم ئەوانە بهێنرێت، لەوانەیە هۆکاری تایبەتی خۆیان هەبوویێت کە بایەخیان بەو بابەتە گرنگەی بواری مۆرفۆلۆجی و ڕستەسازی نەدابێت.

- د.عەبدولواحید موشیر دزەیی لە کتێبی (وشەسازی زمانی کوردی) لە لاپەڕە (51) بابەتی (جۆرەکانی مۆرفیم لە زمانی کوردیدا) مۆرفیمی دابەش کردووە بۆ دوو بەش (مۆرفیمی لێکسیکی) و (مۆرفیمی زیادە)، مۆرفیمی زیادە شی دابەشکردووەتە سەر (گیرەك) و (نووسەك). لەبارەی نووسەك ئاماژەی بەوەکردووە، کە ڕاناوە لکاوەکان و هەندێ گیرەکە ڕێزمانییەکان دەگرێتەوە، وەك: م، ت، ن...هتد، یان مۆرفیمەکانی ناساندن وەك، (ەکە)، مۆرفیمی (ان)ی کۆ...هتد.

پاشان ئەوەشی وتووە کە نووسەك (بەرگر) و (دواگر)ی هەیەو جەختیشی لەوە کردۆتەوە کە نووسەك وەك بەرگر لە زمانی کوردیدا بوونی نیە.**(د.عبدوالواحیدموشیر دزەیی:2015: 51).**

ئەوەی جێی سەرنجە لێرەدا زۆر بە خێرایی بەسەر باسێکی گرنگی وەك نووسەکدا تێپەڕیوە و بایەخێکی زۆری بەو بنەما و مەرج و ئەو ڕوونکردنەوانەی، کە پێویست بوون بۆ ناسینەوەی نووسەك و جیاکردنەوەیان لەگەڵ گیرەکەکاند نەکردووە.

د.ڕەفیق شوانی لە کتێبی (وشەسازی زمانی کوردی) لە لاپەڕە (94) باسی نووسەکی کردووە و زاراوەی (وشەبەست-clitic)ی بۆ داناوە. سەرەتای باسەکەی بە پێناسەیەك دەستپێدەکات، لە پێناسەکەدا جەختی لەوە کردۆتەوە، کە نووسەك لە پێش و پاشی وشەوە دێت و کۆتایی بە پێکهێنانی وشەکە دەهێنێ. ئەوەی جێی سەرنجە ئەوەیە کە نووسەك وەك بەرگر لە زمانی کوردیدا نییە و نموونەشی بۆ سەلماندنی وتەکەی نەهێناوەتەوە.**(بڕوانە: د.ڕەفیق شوانی:2011: 94).** لە کۆتایی پێناسەکەیدا ژمارە (1)ی داناوە ولە پەراوێزدا-واتە لە پەراوێزی ژمارە (1)- ئاماژەی بۆ کتێبی (محمد ئەمین هەورامی)ی کردبوو، کە ڕەخنەی لە پێناسەکەی گرتبوو بەوەی کە (محمد ئەمین هەورامی) لە بارەی نووسەکەوە وتوویەتی: (...کۆتایی بە وشە دەهێنی...).**(بڕوانە: محمد ئەمین هەورامانی:1981: 179)**، بێ ئەوەی بڵێت لە چ ئاست و لە چ ڕوویەکەوە

کۆتایی پێدەهێنێت.**(بڕوانە:د.ڕەفیق شـــوانی:2011: 94)**، ئەوەی لێرە جێی ســـەرنجە ئەوەیە، کە محمد ئەمین هەورامی لە لاپەڕە (179) کتێبەکەیدا باســـی بابەتی نووســـەکی نەکردووە، بەڵکو باســـی مۆرفیمی بەندی ڕێزمانی کردووە و وشەی (بەندی کۆتایی –inflectional affixes) بۆداناوە و بەم شێوەیە پێناسەی ئەکات:

بەندی کۆتایی: ئەو پاشبەندانەی کە دەلکێن بە پاشکۆی وشەوە و کۆتایی پێ دەهێنێ زۆرن.**(محمد ئەمین هەورامی:1981: 179).**

د.ڕەفیق شوانی لەو نووسینەیدا ڕەخنە لەوانە ئەگرێت، کە نووسەکیان بە وشەی بەند داناوە و ئەڵێت وشەبەست وشە نییە و مۆرفیمێکی بەندی ڕێزمانییە. لێرەدا ئەوەی جێی ڕوونکردنەوەیە ئەوەیە، نووســەك وشــەیەکی سینتاکسییە و لە جیاتی وشەیەك لە ڕستەدا دائەنرێت و لەڕووی پۆلێنی مۆرفیمەکانیشــەوە ئەچنە خانەی مۆرفیمی بەندی نووســەك، لەبەرئەوەی مۆرفیمی بەند لە پۆلێنکردنیدا دابەش ئەبێتە ســـەر (بنکەی بەند/ڕەگ) و (گیرەك ڕێزمانی و داڕشـــتن) و (نووســـەك).**(لەبارەی پۆلینی مۆرفیمەکانەوە، بڕوانە: د.محەمەد مەعرووف فەتاح و د.ســـەباح ڕەشـــید قادر، چەند لایەنێکی مۆرفۆلۆجیی کوردی، سلێمانی،2006، ل29.).**

باســـی تایبەتییەکانی نووســـەکی کردووە و بەڵام بەلای هەندێ خاڵی گرنگی ئەو تایبەتییانەدا نەچووە، بۆ نموونە توانای جووڵە و پێکەوهاتنی چەند نووســەك پێکەوە و جیاوازی لەگەڵ گیرەکدا و خاوەنی فۆرمی پڕە یان کورتە...هتد. یەکێ لەو خاڵە گرنگانەی کە ورووژاندوویێتی لە پەراوێزی ژمارە (3)ی لاپەڕە (94) ئەوەیە، کە نیشـــانەی نەناســـیاوی بە نووســـەك داناوە، بەڵام دیاری نەکردووە کامیان (ێك) یان (یەك).بێگومان نیشـــانەکانی نەناســـیاوی بە نووســـەك لەقەڵەم ئەدرێن، بەپێی ئەوەی توانای جووڵەیان هەیە، وەك:

کتێب**ێك**م کڕی..............(بە بنکەوە لکاوە).

کتێبە کۆن**ێك**م کڕی......(دەجووڵێت)

لە هەمان لاپەڕەی کتێبەکەیدا ئاماژەی بەوە کردووە، کە وشـــەی بەند نییە، چونکە وشـــە واتادار و ســـەربەخۆیە. لێرەشـــدا ئەبێ ئەوە بڵێین کە ئەگەر باســەکە لەبارەی نووسـەکیشـەوە نەبێت، کە وەك وشـەیەکی بەند دەرئەکەوێت، یان بەشـــێوەی بەند دەرئەکەوێت، خۆ وشـــە ئەرکییەکان کە لەڕووی ڕواڵەتەوە ســـەربەخۆن، وەکو بەند دەرئەکەون و بەڵام لەڕووی واتاوە سەربەخۆنین، وەکو (پێشبەند، ئامراز)ەکان.

بەگشـــتی لەو کتێبەیدا کە یەك لاپەڕەی بۆ بابەتی نووســـەك تەرخان کردووە، توانیویێتی زۆر لایـەنی ئـەو بـابـەتـە بـاس بکـاو و بـە نموونـە و ڕوونکردنەوە باسەکەی دەوڵەمەند بکات.

یارا قادر حەمەد لە کتێبی (مۆرفۆســـینتاکس لە شـــێوەزاری کۆیەدا) لاپەڕە(58 -66) تەرخانکردووە بۆ نووســـەك. ســـەرەتا بە پێناســـەیەکی د.ڕەفیق شوانی دەستپێدەکات کە لە وانەی وشەسازی قۆناغی دووەمی بەشـــی کوردی کۆلێجی زمان ســـاڵی خوێندنی 2006-2007وەریگرتووە و پەراوێزی ژمارە (6) بۆ داناوە، لەپەراوێزدا ئاماژەی بەســـەرچاوەی وەرگرتنی ئەو پێناسەیە کردووە، کە باشتر و زانستی تر وابوو لە کتێبەکەی خۆی، یان هـەر ســـەرچـاوەیـەکی ترەوە وەریگرتبا. جـەخـت لـەوە ئـەکـاتـەوە، کـە نووســـەکەکان ناتوانن بە تەنیا دەربکەون ...دەکرێت چەند نووســـەکێك بەیەکەوە بێن لە ڕســـتەدا. ڕاناوە لکاوەکانی بکەری و بەرکاری بە نووسـەك لە قە لەم داوە، لە بەر ئەوەی یەك بنکە هەڵنابژێرن و ئەرکی ڕێز مانی جێبەجێی ئەکەن.**(پڕوانە: یارا قادر حەمەد:2013: ل58).**

خاڵێکی گرنگ کە ئاماژەی پێکردووە، پۆلێنکردنی نووســـەکە کانە، کە دابەشـــی کردووە بۆ (پێش بەســـت) و (پاش بەســـت) بە کورتیش ڕونکراوەتەوە، بێ هێنانەوەی نموونە بۆ هەردوو جۆرەکە. ئەوەشـــی وتووە کە (هەندێك جار پێشبەستەکان دەتوانن ئەرکی پاشبەستەکان ببینن، بۆ نموونە: ڕاناوە لکاوەکانی کۆمەڵەی (م، ت، ی، مان، تان، یان)، بەپێی بوونی کـەرەســـتـە جیـاجیـاکـان لـەڕســـتـەدا شـــوێنی خۆی ئـاڵۆگۆڕ دەکات...).**(هەمان سەرچاوە:60).** بە نموونەوە ئەو مەبەستەی ڕوونکردۆتەوە.

بە هەشـــت خاڵ باســـی لە تایبەتمەندییەکانی نووســـەك کردووە، بە شـــێوە یەکی زانســـتیا نە لێی دواوە و نموو نەی بۆ دەو ڵە مە ندکردن و پشـــتڕاســـتکردنی هەر لە یەك لەو تایبەتمەندانە هێناوەتەوە. لەبەرئەوەی کتێبە کەی تەرخانکردووە بۆ مۆرفۆســـینتاکســـی کۆیە، بۆیە لە خاڵی هەشـــتەمی تایبەتییەکان باس لە بوونی ســـێ مۆرف بۆ نووســـەکەکان ئەکات، کەچی خۆی نووســـەکەکان خاوەنی دوو یان لە دوو شـــێوەدا زیاتر دەبینرێن...**(پڕوانە: هەمان سەرچاوە:64).**

یارا قادر لەم باسـەیەدا وەك نووسـەك تەنها ڕاناوە لکاوەکانی بە نووسـەك داناوە و ئاماژەی بۆ نووسـەکەکانی تری زمانی کوردی نەکردووە.

د.محمد مەعروف فەتاح و د.ســـەباح ڕەشـــید قادر لە کتێبی (چەند لا یەنێکی مۆرفۆلۆجیی کوردی)(ل32-34)، لەڕێی باســـی جیابوونەوەی

نووسەك لە گیرەدا، باسی تایبەتمەندییەکانی ئەو جیابوونەوەیان کردووە، بەوەی کە نووسەك:

1- بەوشەوە نالکێ، بەڵکو بەگرێوە دەلکێ.

2-دوو فۆرمی هەیە، پڕ و کورتکراوە.

3-بەبنکەیەکی ترەوە دەنووسێت، کە نووسەکێکی تری تێدابێت.

4-ناوێزەیی مۆرفۆلۆجی تێناکەوێت.

5- ناوێزەی واتایی لە نووسەکدا ڕوو نادات.**(د.محەمەد مەعروف فەتاح و د.سەباح ڕەشید قادر:2006: 32-34).**

ئەمانە بە پوختی ئەو تایبەتمەندییانەبوون کە دیاریکراون بۆ نووسەك، لە ڕێی شیکردنەوە و ڕوونکردنەوەی ئەو خاڵانە ئاماژەشیان بۆ ئەو کەرەسانەکردووە، کە ڕۆڵی نووسەك ئەبینن، تەنها نیشانەی نەناسیاوی (ێك)یان بە نووسەك نەژماردووە، کە بەلای ئێمەوە تایبەتمەندییەکانی نووسەکی تێدایە. هەروەها ئاماژەیان بۆ تایبەتمەندییەکی تری نووسەك نەکردووە، کە (جووڵە)یە، واتە نووسەك ئەبێ توانایی جووڵەی هەبێت.

صالح عبدالله بابکر، لە نامەی ماستەرەکەیدا بەناوی (ڕێبازی مۆرفۆلۆجیی فەرهەنگی لە شیکردنەوەی گیرەکەکانی زمانی کوردیدا)، لەگەڵ ئەوەی نامەکەی و بەپێی ناونیشانەکەی پیویستی بەوە نەبووە باسی نووسەك بکا، بەڵام لە دیاریکردنی ئەرکە جیاوازەکانی مۆرفیمی (ەوە) و لە خاڵی (3)دا، بە کورتی ڕۆڵی (ەوە)ی وەك نووسەك دەرخستووە و ئەڵێت: (هەرچۆنێك بێت ئەو پاشگرە دەکرێت، بەهۆی فرە چالاکی پاشگرەکەوە بە نووسەك دابنرێت، چونکە توانای پێوەنووسانی بە گەلێك شوێن و ژینگەی سینتاکسییەوە هەیە ...) بۆ نموونە:

لە - ئەوە - وە	بە جێناوەوە نووساوە
بە ماڵ – ەوە	بە ناوەوە نووساوە
ئەوان هاتن – ەوە	بە نووسەکەوە نووساوە
هاتەوە	بە قەدی کارەکەوە نووساوە
هاتنەوە	بەچاوگەوە نووساوە ......**(بڕوانە: صالح عبدالله بابکر:2016: 95).**

شـــێروان حوســـێن حـەمـەد لـە كتێبی (توانـای مۆرفیمی بـەنـد لـە دەوڵەمەندكردنی فەرهەنگ و ڕاپەڕاندنی ئەركی سینتاكسیدا) و لە لاپەڕە (102 – 108) باســی لە (نووســەك) كردووە، گرنگترین ئەو خاڵانەی تایبەت بن بە نووســەك ئەوەیە، كە پێناســەی نووســەكی كردووە و ئاماژەی بەوە كردووە، كە (چەشنێك لە مۆرفێمی بەند، بەپێی چەند سیمایەكی تایبەتیان و جیاواز لە گیركەكان، ناونراون، نووســەك).**(شــیروان حســێن حەمەد:2016: 102)**.هەندێ تایبەتمەندییەشـــی دیاریكردووە، بۆ جیاكردنەوەیان لە گیرەك. زۆر خاڵی وروو‌ژاندووە، وەك سیمایەك بۆ نووسەك، بەڵام ئەوەی جێی باس بێت لەو باســـەیدا ئەوەیە، كە بۆ نیشـــانەی ناســـیاوی (ەكە)ی زاراوەی (نیمچە نووســـەك)ی داناوە، كە ئەمەش تا ڕادەیەك لە ڕووی زانســـتییەوە بەگونجانی نازانین، چونكە هەر كەرەسـەیەك كە ببێتە نووسـەك، یا ئەوەتە نوو سـەكە یا ئەوەتە نوو سـەك نییە، لەبەرئەوە شـە وای وتووە، چونكە ئاماژە بەوە ئەكا، كە ئەڵێ (لە زمانی كوردی و فارســـیدا، ئەوانەی بە گیرەكی ڕێزمـانی دانراون، هـەنـدێكیـان توانـای گۆڕینی بنكـەكـانیـان هـەیـە، وەكو مۆرفێمی / - ەكە/ لە زمانی كوردیدا، لە هەندێ باردا، بنكەكەی بەجێ دەهێڵێت و دەچێتە ســەر وشــەیەكی تر...)،**(هەمان ســەرچاوە: 105)**، بەڵام پاش ڕوونكردنەوەیەكی زۆر ئەگاتە ئەوەی ، كە ئەڵێ (ناتوانین هەر یەك لە مۆرفێمەكانی / -ەكە /ی و /-ی/ فارســـی بە گیرەك دابنێین، چونكە وەكو مۆرفێمی فـەرهـەنگی و ڕێزمـانی پێرەوی یـاســـای ســـینتـاكســـی دەكەن)،**(هەمان ســـەرچاوە: 106)**. ئاماژەشـــی بەوە داوە، كە مۆرفێمی نەناســـیاوی (ێك) توانای جووڵەی نییە، لەگەڵ هەر دیارخەرێك، بۆیە بە گیرەك دادەنرێت، چونكە توانای جووڵە و گۆڕینی بنكەی هەیە)،**(هەمان ســـەرچاوە:105)**، كەچی بەلای ئێمەوە مۆرفیمی نەناســـیاوی (ێك) بە نووسەك دائەنرێت، چونكە توانای جووڵەی هەیە و لە هەمان كاتیشدا وەك مۆرفێمی ناســـیاوی (ەكە) وەك نووســـەكێك وشـــە دادەخات، هەروەها مۆرفێمی نەناسیاویش ئەتوانێ وشەدابخات، وەك:

كتێبیكم كڕی ....(لەسەر بنكە)

كتێبە كۆنێكم كڕی......(توانای جووڵە)

باســـی لە جۆرەكانی نووســـەك كردووە، و بەپێی دەركەوتنیان ئاماژەی بۆ هەردوو جۆری (بەرگر) و (دواگر) كردووە، وەك دوو جۆری نووسـەك. بەرگر و دواگریش بەپێی جۆری زمانەكان و تایبەتمەندێتییان گۆڕانی بەســەردا دێت. لە كۆتایی باسەكەی بە پشت بە ستن بە سەرچاوەی زانستی لە بارەی نووســـەكەوە ئەگاتە ئەوەی كە ئەڵێ نووســـەك (ڕەگەزێكی زمانییە كە هەندێ تایبەتمەندیی وشـــەی تێدایە و هەندێ ســـیمای گیرەكیشـــی

هەیە).**(هەمان سەرچاوە:107).** سیمای وشەییان لە پیشاندانی ئەرکی سینتاکسی و ڕیزمانیدایە، سیمای گیرەکیشیان لەوەدایە کە سەربەخۆ بەکارناهێنرێن و هەمیشە بە پێش و پاشی وشەوە ئەلکێن، بەڵام بە بەشێك لە وشەکان ناژمێردرێن.

<u>بازیان یونس محێدین</u> لە کتێبی (پەیوەندی ئاستی مۆرفۆلۆجی بە ئاستی فۆنۆلۆجی و سینتاکس)ەوە، لە لاپەڕە (49 – 55). باسی بابەتی (نووسەك)ی کردووە، ئاماژە بۆ ئەوە ئەکا، کە جۆرە تێکەڵییەك لە نێوان نووسەك و گیرەکدا هەیە،**(بڕوانە: بازیان یونس:2013: 49)**، بەڵام ئەوەی ئاشکرایە و بەپێی تایبەتمەندییەکانی نووسەك ئەو لێڵییە نامێنێ، کە لە جێیەکی تری ئەم توێژینەوەیەدا باسی لێوەدەکەین. ئاماژەی بۆ هەندێ لەو کەرەسانە کردووە، کە ئەبنە نووسەك وەك (جێناوە لکاوەکان، مۆرفێمەکانی نەفیکردن، نیشانەی ناسیاوی و ئەلۆمۆرفەکانی)، سەرەڕای ئەوەی ئاماژەی بۆ زۆر لەو کەرەسانە نەکردووە، کە ئەبێتە نووسەك وەك (نیشانەی نەناسیاوی و نیشانەی کۆ و پاشبەندی ەوە ...هتد). کەچی نیشانەکانی (نەفیکردن یان نەرێکردن)یشی بە نووسەك داناوە، نیشانەکانی نەرێکردن بەهیچ شێوازێك نابنە نووسەك و هەر بە گیرەکی ڕێزمانی ئەمێننەوە و لەبەرئەوەی تواتای جووڵەیان نییە و تەنها بۆ نەرێکردن لەگەڵ قەد یان ڕەگدا دێن . لە جێیەکی تردا و لە خشتەیەکدا شەش خاڵی جیاوازی نێوان نووسەك و گیرەکی کردووە، کە ئەویش لەسەرچاوەی ترەوە ئەو خالانەی وەرگرتووە و لە شوێنێکی تری ئەم توێژینەوەیە ئاماژە بە هەندێ خاڵیان ئەکرێت.**(بڕوانە: بازیان یونس محێدین: 2013: 50).** شیکردنەوەیەکی تێروتەسەلی بۆ ئەو شەش خاڵە جیاوازییە کردووە و بە نموونە هێنانەوە و پشت بەستن بەسەرچاوەی تر باسەکەی زانستی تر و دەوڵەمەندتر کرووە.**(بڕوانە: هەمان سەرچاوە: 51-52).**

<u>د.حاتم ولیا محمد</u> لە کتێبەکەیدا بەناونیشانی (مۆرفۆلۆجیی) لە لاپەڕە (123- 130) باسی نووسەکی کردووە، باسی ئەم خاڵە گرنگانەی کردووە:

کلیتیکی بە جۆرێك لە مۆریمی بەند داناوە، کە بەهۆی چەند یاسەیەکی سینتاکسییەوە بە وشەی سەربەخۆوە دەلکێنرێت.**(د.حاتم ولیا محمد: 2019: 123).** لە ڕووی زاراوە و جۆرەکانی نووسەك ئاماژەی پێکردووە، و کە لە باسەکانی سەرەوەدا ئاماژەمان پێی داوە. لە لاپەڕە (126) ئاماژەی بەو سەرچاوانە داوە، کە باسیان لە نووسەك کردووە و ئەویش بە پشت بەستن بەو سەرچاوانە، کۆمەڵێك کەرەستەی بە نووسەك داناوە، لەوانەش (جێناوی لکاوی بکەریی و بەرکاری، نیشانەکانی ڕێکەوتن، پاشگرە پچڕاوەکانی (ەوە) و (دا) ، نیشانەی کۆو ئەلۆمۆرفەکانی، نیشانەی

ناســـیاری و ئەلۆمۆرفەکانی)،**(د.حاتم ولیا محمد:2019: 127)** لێرەدا ئەبوو نموونە بۆ ئەو کەرەسانە بێنێتەوە کە بە نووسەکی لە قەڵەم داوە، نموونەی بۆ چەند دانەیەکی هێناوەتەوە، بەڵام بۆ هەندێکیان نموونەی نەهێناوەتەوە. وەك نموونـە بۆ (پـاشـــگرە پچڕاوەکـانی – ەوە - و – دا . پێش کۆتـایی بـاســـەکـەی پێنج خـاڵی جیـاکـەرەوەی نێوان گیرەك و نووســـەك هێناوەتەوە.**(هەمان سەرچاوە:127)**، کە لە باســەکانی پێش ئەمە ئاماژەمان پێکردووە.

<u>امیر محمد محمدامین</u> لە کتێبەکەیدا بە ناونیشانی (وشەی ئەرکی لە زمانی کوردیدا) لاپەڕە (56- 57)ی بۆ نووســـەك تەرخانکردووە. بەپێی ئەو دوو سەرچاوەیەی کە پشتی پێبەستووە، بەمشێوەیە پێناسەی نووسەکی کردووە، کە(مۆرفیمێکی بەندی ڕێزمانییە، لە وشە دەچێت بەڵام بەپێی ئەو تایبەتییەی کە هەیەتی بە تەنیا لە گوتندا بەکارنایەت، لەبەر ئەوەی پێکهاتەیەکی ناسەربەخۆی هەیە، لەگەڵ وشە بەیەکەوە دێن و پێکهاتەیەك دروســـت دەکەن و کۆتایی بە پێکهێنانی وشـــەکە دەهێنێت).**(امیر محمد محمدامین: 2016: 56)**. ئەم پێناسەیەشی لە (دیڤید کرستاڵ) و (د.ڕەفیق شوانی)یەوە وەرگرتوە و ئاماژەشی بەسەرچاوەکانیان کردووە. ئەوەی جێی ســـەرنج بێت ئەوەیە کە بەپێی پۆلێنی مۆرفیمەکان بە مۆرفیمی بەندی ڕێزمانی داناوە، کەچی خۆیان – واتە نووسەکان – لە پۆلێنکردندا خانەیەکی تایبەتیان هەیە بەناوی مۆرفیمی نووسەك ، ڕاستە وەکو بەند دەرئەکەوێت بەڵام دەکرێت پێیان بوترێت مۆرفیمی بەندی نووسەك.

بۆ نموونە:

_ بەڕێگەوەن لەم نموونەیە:

ن ..... مۆرفیمە (بەندە، دواگرە، نووسەکە).

لە شـــوێنێکی تردا ئەوەی وتووە کە نووســـەك (...بە وشـــە دەنووســـێت و دۆخێکی ڕێزمانی درووست دەکات)،**(هەمان سەرچاوە:56)** نووسەك تەنها بە وشەوە نانووسێت بەڵکو بە گرێشەوە دەلکێت، وەك لە نموونەی (لە زانکۆم ...).

باسی فۆرمەکانی نووسەکی کردووەو ئەمانەی بە نووسەك داناوە (جێناوی لکاو، مۆرفیمی نەفیکردن، نیشانەی ناسیاوی و ئەلۆمۆرفەکانی، نیشانەی کۆ، مۆرفیمی بەندی بانگکردن وەك: ە : کاکە، ۆ: خاڵۆ، ی: میمی، ێ: کچێ، ینە: کچینە/کوڕینە) پاشـــناوەکان وەك: (دا: لە ماڵەکەدا، ەوە: لەژوورەوە، ڕا: لە کەرکوکڕا، وە: بەدەرگاوە).**(هەمان سەرچاوە:56-57)**. ئەوەی

جێی سـەرنجە ئەوەیە، کە نووسـەکی لەگەڵ گیرەکدا جیانەکردۆتەوە و باسی ئەو بنەمایانەشی نەکردووە کە ئەبێتە خاڵی جیاوازی نێوانیان، جگە لەمەش ئەو نموونانەی بۆ نوسەکی دیاریکردوە، هەندێکیان نووسـەك نین، بۆ نموونە، (مۆرفیمەکانی نەرێکردن) بەهیچ شـێوەیەك نابنە نووسـەك، چونکە توانای جووڵەی نییە، واتە بە بەشی جیاوازەوە نالکێت، جگە لەوەش بۆ ئەوانەی تریش نموونەی جیاوازی نەهێناوەتەوە کە تایبەتمەندی جوولە ڕوون بکاتەوە، کە خاڵێکی سـەرکییە و یەکێکە لەتایبەتمەندییەکانی نووسەك.

<u>حەیدەر حاجی خدر</u> لە نامەی ماسـتەرەکەیدا بەناونیشـانی (تایبەتمەندییە مۆرفۆلۆژییەکانی زمانی کوردی لە ڕوانگەی پۆلینی مۆرفۆلۆژیانەی زمانەکانەوە) لاپەڕە (88- 97) تەرخانکردووە بۆ نووسەك. لەو نامەیەیدا تەنها ئاماژەی بە دوو دەسـتە نووسـەك کردووە، کە مەبەسـتی دوو دەسـتەی جێناوی لکاوەکانە، بێ ئەوەی ئاماژە بۆ هیچ کەرەسـەیەکی تر بکات وەکو نووسـەك.**(بڕوانە: حەیدەر حاجی خدر:2010: 88)**، سـەرەڕای ئەوەش بە نێروتەسەلی لەو دوو دەستە جێناوە دواوە و باسی لایەنکانی و تایبەتمەندییەکانی نووسەکی بەپێی ئەو دوو دەستەیە کردووە.

<u>د.کوردسـتان موکریانی</u> لە کتێبی (زمانی کوردی مۆرفۆلۆژیا)دا لاپەڕە (15)ی تەرخانکردوە بۆ نووسەك. زۆر نەچۆتە ناو قووڵایی باسی نووسەك، تەنها ئەوەندە هەیە پێناسەیەکی نووسەکی کردووەو نموونەکانیشی تەنها لە بواری جێناوەکاندا هێناوەتەوە، ئاماژەی بەهیچ کەرەسـەیەکی تر نەکردووە، کە بە نووسـەك لە قەڵەم بدرێت.**(د.کوردسـتان موکریانی:2017: 15)**. وەك ئاماژەیەك بۆجیاکردنەوەی نووسەك لەگەڵ گیرەکدا تەنها ئەوەی وتووە، کە (نووسـەك لە زمانی کوردیدا لە دوو شـێوەدا، یان زیاتر خۆی دەنوێنێت، بۆ وێنە تۆ// - ت ئێوە// ن ، تان. کەچی گیرەك هەر تەنێ یەك شێوەی هەیە.)،(هەمان سەرچاوە:15).

<u>سـەعید کەرەمی</u> لە کتێبی (وشـەناسـیی زمانی کوردی) لاپەڕە (66-75) بۆ باسـی نووسـەك تەرخانکردووە، و زۆربەی لایەنەکانی نووسـەکی باسکردووە، لەڕووی پێناسە و جۆر و تایبەتمەندیی و چۆنێتی جیاکردنەوەی نووسـەك لەگەڵ گیرەکی ڕێزمانیدا. کە هەریەکە و لەبەشـی یەکەمی ئەم توێژینەوەیەدا باس کراوە و ئاماژە بۆ کتێبەکەی کراوە.

باسـی ئەوە ئەکات، کە ئەڵێ، (...نووسـەکان سـەرەتا وشـەیەکی تەواوبوون و بەهۆی گۆڕانکاری مێژووییەوە بەرەبەرە گۆڕانکارییان بەسـەردا هاتووە تا گەیشـتوونەتە بیچمی ناسـەربەخۆی ئێسـتا، تەنانەت بەو

حاڵەشەوە ناوەستن و لەوانەیە لە داهاتوودا ببنە گیرەکی وشەگەردان وەك چۆن گیرەکە وشەگەردانەکانی ئێستاش پێشتر نووسەك بوون).**(سەعید کەرەمی: 1396: 67)**. بۆ نموونە نووسەکەکانی (م، یت، ە، ین، ن، ن) کورتکراوەی جێناوی کەسی سەربەخۆن و لە جێی ناوێك دائەنرێن و سووککراوی کرداری پەیوەندی (هەیی)ن، کە ڕابردووکەی دەبێتە بوون.**(بڕوانە: کوردۆییف:1984: 272)، و(د.ئەورەحمانی حاجی مارف:2000:272)**. هەروەها باسی لەوە کردووە، کە نووسەك بەپێی شوێنی پێوەلکان بە وشەکەوە پێی ئەڵێن (بەرگر) کە ئەو زاراوەی (پێشنووس) ی بۆ داناوە،و ئەگەر بە پاشی وشەکەوە بنووسی (دواگر)ی پێ ئەڵێن کە ئەو زاراوەی (پاشنووس)ی بۆ داناوە. ئاماژەی بۆ ئەوەش کردووە، کە نووسەکی دواگر لە بەرگرەکان زیاترن و هەندێ نموونەی بۆ نووسەکی بەرگر هێناوەتەوە، کە بەلای ئێمەوە نووسەکی بەرگر ئەستەمە هەبێت، بۆ نووسەکی بەرگر نموونەی (پێ، لێ)ی هێناوەتەوە لە نموونەکانی:

بە تۆم گوت ....پێگوتن

لە تۆم سەند............لێ سەندن **(بڕوانە: سەعید کەرەمی:1396: 68)**.

لێرەدا (واتە لەو دوو نموونەیەی سەرەوەدا) هەردوو پێشبەندی (بە، لە) بەهۆکاری ڕێزمانی شێوەی سەربەخۆی خۆیان لە دەست داوە و گۆڕاون بۆ شێوەی بەند، کە زۆربەی زمانەوانەکان بە نووسەکیان دانانێن.

باسی لە جۆرەکانی نووسەك کردووە و وەك نووسەکی (سادە) کە ئەڵێت، سادەکراو و سووکەڵەکراوی وشە تەواوەکەیە و (تایبەتی) کە ئەڵێت، لە وشەبوون شۆراتەوە و ڕەفتار و شوێنی تایبەتی بۆ خۆی دۆزیوەتەوە و نموونەی بۆ هێناونەوە. نووسەکی ڕێککەوتن و نووسەکی جێناویشی بە نموونە و ڕونکردنەوەی پێویست جیاکردۆتەوە.**(بڕوانە: هەمان سەرچاوە: 68-69)**.

بە دووروودرێژی باسی ئەو تایبەتمەندییانەی کردووە، کە نووسەك لە گیرەك بەتایبەتی گیرەکی ڕێزمانی جیائەکاتەوە. جەختیش لەوە ئەکاتەوە، کە (...سنووری نێوان نووسەك و گیرەکی وشەگەردان هێشتا هەر تەسك و ناسکە. ڕەنگە نموونەی وا هەبێت نەکرێت بڕیاری یەکلایی بدرێت کەسەر بە کامیانە).**(هەمان سەرچاوە:73)**، لێرەدا ئەو جەختکردنە ڕاستە بەتایبەتی دەربارەی نووسەکەکانی ڕێککەوتنی (م، ت، ی، مان، تان، یان) جگە لەوەی نووسەکن، کەچی ئەرکی ڕێزمانیشیان لەئەستۆگرتووە، هەروەها نیشانەی نەناسیاوی جگە لەوەی مۆرفیمی بەندی ڕێزمانییە، لەهەمان

کاتدا ڕۆڵی نووسـەکیش ئەگێڕێ، کە زۆربەی نووسـەران بە نووسـەکی دانانێن.

عومەر مەحموود کەریم لەنامەی ماسـتەرەکەیدا بەناونیشـانی (کاری تێپەڕ و تێنەپەڕ لە زمانی کوردیدا)، لە لاپەڕە (66) بەکورتی باسی پێناسەی نووسـەکی کردووەو دابەشـی دوو جۆری کردووە: (پێش نووسـەك) و (پاش نووسـەك) و جەخت لەوە ئەکات کە جۆری یەکەم لە زمانی کوردیدا نییە و جۆری دووەمیش جێناوە لکاوەکانە لە زمانی کوردیدا.**(ڕوانە: عومەر مەحموود کەریم: 2004: 66).** لەبەرئەوەی لەم نامەیەدا باسـەکە بۆ کاری تێپەڕ و تێنەپەڕ تەرخانکراوە، بۆیە زۆر بەکوورتی لەبەر پیویسـتی پەنای بردۆتە بەر ئەو پوختە کەمە.

ئەبوبەکر عومەر قادر لە نامەی دکتۆراکەی کە بەناونیشـانی (بەراوردێکی مۆرفۆسـینتاکسـی لە زمانی کوردی و فارسـیدا)یە لە لاپەڕە (23-24) ئاماژەی بە سـەرچاوەکەی (د.محمد معروف فتاح)کردووە، کە دەربارەی نووسـەکە، و ئەو خاڵانەی باسـکردووە، کە وەك بنەمایەك بۆ جیاکردنەوەی لەگەڵ گیرەکەکاندا بەکاردێت. کەچی وەك خۆی شـتێکی ئەوتۆی لەبارەی نووسـەکەوە نەوتووە. **(ڕوانە: ئەبوبەکر عومەر قادر: 2003: 23-24).** ئەو خاڵانەی کە د.محمد معروف فتاح باسـی لێوەکردوون، لەو کتێبەی کە لەگەڵ د.سـەباح ڕەشـید قادر دەریان کردووە، ئاماژەمان پێی داوە، بۆیە لێرە دووبارەی ناکەینەوە.

د.محەمەدی مەحوی لە کتێبی (ڕسـتەسـازیی کوردیی) لە لاپەڕە (83) و پەراوێزی ژمارە (295)دا ئاماژەی بەوە کردووە، کە ئەڵێت: ((زمانەکەمان جێناوی لکاوی بکەری subject clitics لە جێناوی لکاوی بەرکار object clitics جیاکردووەتەوە و بۆهەریەکەیان ژمارەیەکی دیارییکراوی هەیە و بۆ هەریەکەیان دانەیەکی سـەربەخۆی بۆ ئامادەکردووین. ئەم جێناوە لکاوانە لە ڕسـتەی مۆفۆسـینتاکسـدا چالاکن)).**(د.محەمەدی مەحوی:2001: 83).** لێرەدا تەنها ئاماژەی بە جێناوە لکاوەکان کردووە، وەك نووسـەك.

<u>د.ئومێد بەرزان برزۆ</u> لە درووسـتەی فرێز و ڕسـتە لە زمانی کوردیدا، لاپەڕە (108-119) بۆ باسـی نووسـەك تەرخانکردووە، کە بە پوختی باسی هەندێ لەو کارەوەی دەکەین:

پاش پێناسـەکردنی نووسـەك، دوو جۆریی بۆ دیاریکردووە: (پرۆکلیتیك و ئینکلیتیك). لەبارەی نووسـەکەوەش ئەڵێ: نووسـەك ئاکاری سـینتاکسـی وشـەی هەیە، سـەربەسـتە، بەڵام لەڕووی فۆنۆلۆجییەوە بەسـتراوە بە

وشەیەکی هاوسێیەوە.**(د.ئومێد بەرزان برزۆ:2020: 108)**. پاش ئەوەی جێناوە لکاوەکانی بە نووسەك داناوە و ڕۆڵی بکەر و بەرکار و خاوەنێتی و دیارخەری ئەبینن، ئەشڵێ بوونی ئەوانە ئەبێتە هۆیەکی سەرەکیی بۆ درووستبوونی کردەی مۆرفۆسینتاکسی. (هەمان سەرچاوە:108).

لە لاپەڕە (109-112) هەشـــت خاڵی دیاریکردووە وەك تایبەتمەندییەك بۆ نووسەك، بە کورتی ئەمانەن:

1- نووسەکەکان هەمیشە مۆرفیمی بەندن. لێرەدا ئەبوایە ئەوەی دیارکردبا کە چ جۆرە مۆرفیمێکی بەندن، داڕشتن یا ڕێزمانی.

2- نووســەکەکان بەزۆری خاوەن دوو فۆرمن، یان لە دوو شــێوە یان زیاتردا دەبینرێن. بێگومان لێرەدا مەبەستی جێناوەکانە و هیچ کەرە سەیەکی تری مەبەســت نییە، کە نووســران مۆرفیمەکانی (ەکە) و (ێك) و (ان) و ...هتد، بەپێی مەرجەکان بە نووسەك لەقەڵەم ئەدەن.

3- نووسەکەکان دەتوانن پلەیەکی نزم لە هەڵبژاردندا هەڵبژێرن.

4- نووسەکەکان ئەتوانن دەتوانن بە بنکەیەکەوە بنوسێن، کە نووسەکێکی تری تێدابێت. واتە چەند نووســـەکێك بە دوای یەکدیدا بێن، وەك: <u>هێنامـــیان</u>

5- کەس و ژمارە و ڕێککەوتن ســێ واتای ڕێزمانین، کە لە هەموو نووسکەکاندا هەن.

6- نووسەکەکان بەو فۆرمانەوە دەنووسن، کە نووسەك یان گیرکیان پێوەیە، بەڵام گیرکەکان ناتوانن بچنە ســەر ئەو فۆرمانەی کە نووســەکیان پێوەیە. واتە نووسەك بە دوای گیرەکدا دێت بەڵام پێچەوانە نابێت.

7- نووسەکەکان هەموویان ڕێککەوتن نیشاندەدەن.

8- بوونی مۆرفیمی سینتاکسی لە ڕستەدا بەخورتییە.

لێرەدا ئەو هەشـــت خاڵەی وەك تایبەتمەندیی بۆ نووســـەك دیاریکردووە، بەڵام مەرجیش دییش هەیە گرنگن، وەك تایبەتییەك بۆ بە نووســەك بوونی کەرەســەیەی، کە ئەویش (توانای جووڵە)یە کە ئەبێ نووســەکەکە بتوانێ جووڵەی پێبکرێ، و لەبەشی یەکەم باسی لێوەکراوە.

پاشـــان لە لاپەڕە (112-119) باســـی کلیتیکی (بکەری) و (بەرکاری) و (خاوەنێتی/دیارخەری) و (پێشـبەندی) کردووە و پێناسـەیان کردووەو لێیانی کۆڵیوەتەوە و نموونەی بۆیان هێناوەتەوە.

هەروەها لە کتێبێکی تریدا بەناوی **(توێژینەوە زمانەوانیەکان)، بەرگی دووەم، لا پەڕە (151-153)ی** ترخانکردووە بۆ جیاوازی نێوان (گیرەك و نووسەك) و حەوتی خاڵی جیاوازی نێوانیانی دیاریکردووە. تا ڕادەیەکی زۆر هەمان ئەو خاڵانەن کە لەسەرەوە ناویانی هێنابوو، بەڵام لێرەدا باسی تایبەتمەندی (جووڵە)ی بۆ نووسەکەکان کردووە، کە مەرجێکی سەرەکی بۆ سەلماندنی کەرەسەیەك کە سیفەتی نووسەکی تیابێت. لەو بارەیەشەوە، ئەڵێ: نووسەکەکان توانای جووڵە و گواستنەوەیان لەچوارچێوەی ڕستەدا هەیە.**(د.ئومێد بەرزان برزۆ:2020: 151)**، بۆ نموونە:

- خانووەکە**یان** بە من نەفرۆشت.

- بە من**یان** نەفرۆشت.

- نە**یان** فرۆشت.

- فرۆشت**یان**

ئەنجامەکان:

1- لە دیاریکردنی نووسەکەکانی زمانی کوردی ڕایەکی یەکگرتوو نییە و هەرکەسە و بە بۆچوونی خۆی باسی نووسەك و ژمارە و جۆرەکەی کردووە.

2- زۆربەی زمانەوان و نووسەران تەنها جێناوە لکاوەکان بە نووسەك دائەنێن، بەڵام بەپێی تایبەتمەندییەکانی نووسەك ئەکرێ کەرەسەی تری وەك (نیشانەی ناسیاوی) و (نیشانەی کۆ) و (نیشانەی نەناسیاوی) و (پاشبەندی-ەوە-)ی دووپاتبوونەوەش بە نووسەك لە قەڵەم بدرێن.

3- جێناوە لکاوەکان بەجۆری هەرەچالاکی نووسەك لە زمانی کوردیدا ئەژمێردرێن.

4- نووسەکی دواگر لە زمانی کوردیدا هەیە، بەڵام بەرگر ئەستەمە هەبێت، تەنانەت ئەو نووسەکانەی لە پێشەوەش دێن، کەرەسەیەکیان لە پێشەوە دێت، ئەوجا ئەتوانن لە پێشەوە بێن. ئەمەش تایبەتی زمانی کوردیی دەرئەخات.

5- دەکرێت وەك جۆرێکی سەربەخۆی بەندجیا لە بەندی ڕێزمانی تەماشابکرێت، لەبەرئەوەی خانەیەکی سەربەخۆ بەناوی مۆرفیمی بەندی نووسەك لە پۆلێنی مۆرفیمەکان داگیردەکەن.

6- چەند نووســـەكێك بۆی هەیە بە دوای یەكدیدا بێن، كەچی گیرەكە ڕێزمانیەكان زۆر كەم ئەكرێت دوو دانە بە دوای یەكتریدا بێن.

7- نووســـەكەكانی زمانی كوردی بەراورد بە هەندێ لە زمانەكانی تری بۆ نموونە زمانی ئینگلیزی ژمارەیان زیاترە.

8- نووســـەكەكان كە لە دوای وشـــەكانەوە دێن، بەڕووی گیرەكەكانی تردا دایدەخەن، واتە ناهێڵن هیچ گیرەكێكی تر لە پاشیانەوە بێت.

9- ناوێزەیی لە نووســـەكەكاندا نابینرێ- واتە بەڕێكوپێكی ڕەفتار ئەكەن پێچەوانەی گیركەكان كە ناوێزەیی مۆرفۆلۆژیی تێ ئەكەوێ.

سەرچاوەكان:

- بە زمانی كوردی:

-1- ئەبوبكر عمر قادر(2003)، بەراوردێكی مۆرفۆســـینتاكســـی لە زمانی كوردی و فارســـیدا، نامەی دكتۆرا، كۆلێژی زمان، زانكۆی ســـلێمانی، سلێمانی.

2- د.ئەورەحمانی حاجی مارف(2000)، ڕێزمانی كوردی، وشـــەســـازی، بەشی پێنجەم- كردار، چاپخانەی سەردەم، سلێمانی.

3-د.ئـــەورەحـــمـــانـــی حـــاجـــی مـــارف(2004)، فـــەرهـــەنـــگـــی زاراوەی زمانناسی(كوردی – عەرەبی – ئینگلیزی)، سلێمانی.

4- د.ئومێد بەرزان برزۆ، دروســـتەی فرێز و ڕســـتە لە زمانی كوردیدا، چاپی سێیەم، چاپخانەی (جنگل)، تاران، ئێران، 2020.

5- د.ئومێد بەرزان برزۆ، توێژینەوە زمانەوانییەكان، بەرگی دووەم، چاپخانەی (جنگل)، تاران – ئێران، 2020.

6--بازیان یونس محێدین(2013)، پەیوەندیی ئاستی مۆرفۆلۆجی بە ئاستی فۆنۆلۆجی و سینتاكس، چاپی یەكەم، چاپخانەی موكریان، هەولێر.

7- د.حاتم ولیا محمد(2019)، مۆرفۆلۆجیی، چاپی یەكەم، شـــوێنی چاپی نییە.

8--د.ڕەفیق شـــوانی(2011)، وشـــەســـازی زمانی كوردی(لێكۆڵینەوەیەكی پراكتیكیە)، هەولێر

9-- سەعید کەرەمی(1396)، وشەناسیی زمانی کوردی(کرمانجیی ناوەڕاست)، پەخشانگای زانستگای کوردستان، سنە.

10- د.شێروان حوسێن خۆشناو(2016)، توانای مۆرفێمی بەند لە دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگ و ڕاپەراندنی ئەرکی سینتاکسیدا(لێکدانەوەیەکی بەراوردکارییە لە نێوان زمانی کوردی و فارسیدا)،دەزگای چاپ و پەخشی نارین، هەولێر.

11--صالح عبدالله بابکر(2016)، ڕێنازی مۆرفۆلۆجیی فەرهەنگی لە شیکردنەوەی گیرەکەکانی زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، کۆلێژی پەروەردە/قەڵادزێ، زانکۆی ڕاپەڕین.

12- د.عبدوالواحید موشیر دزەیی(2015)، وشەسازی زمانی کوردی، چاپی سێیەم، هەولێر.

13- عمر محمود کریم(2004)، کاری تێپەڕ و تێنەپەڕ لە زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر(بڵاونەکراوەتەوە)، زانکۆی بەغدا، کۆلێژی پەروەردە- ئیبن ڕوشد، بەغدا.

14- ك.ك.کوردۆییف(1984)، ڕێزمانی کوردی بە کەرەستەی دیالێکتی کرمانجی و سۆرانی، و:د.کوردستان موکریانی، چاپخانەی (الادیب)، بەغدا.

15-د.کوردستان موکریانی(2017)، زمانی کوردی مۆرفۆڵۆژیا، هەولێر.

16- محەمەد ئەمین هەورامانی(1981)، زاری زمانی کوردی لە تەرازووی بەراورددا، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا.

17- د.محەمەد مەعروف فەتاح و د.سەباح ڕەشید قادر(2006)، چەند لایەنێکی مۆرفۆلۆجیی کوردی، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی.

18- د.محەمەدی مەحویی(2003)، ڕستەسازیی کوردیی، سلێمانی.

19- یارا قادر حەمەد مەلازادەیی(2013)، مۆرفۆسینتاکس لە شێوەزاری کۆیەدا، بەڕێوەبەرێتیی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی، چاپخانەی کەمال، سلێمانی.

20- یوسف ڕەشید(2013)، فەرهەنگی (ئەناهیتا)، بەرگی یەکەم، بەشی دووەم، بەڕێوەبەرایەتی خانەی موکریانی بۆ چاپ و بڵاوبوونەوە.

- بە زمانی عەرەبی:

-21- د.محمد على الخولى(1991), معجم علم اللغة النظري(انكليزى – عربي), مكتبة لبنان, بيروت.

بەزمانی ئینگلیزی:

22-Crystal, D. (1992), *An Encyclopedia Dictionary of Language and Linguistics*. Oxford: Blackwell Puplishing.

23- Crystal,D, *A Dictionary of Linguistics & Phonetics*, Black well publishing: uk, 2003.

24-Fattah, M, M. A Generative Grammar of Kurdish. An unpublished Doctoral Dissertations: University of Amsterdam, 1997.

25-Amin, W, O, *Aspects of the Verbal Construction in Kurdish*. 2nd ed. Kurdish Academy Publications: Hawler, 2011.